

Պ Ա Տ Մ Ա-Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՊՐՈՖ. Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ

Մ Ե Ս Ր Ո Պ Մ Ա Շ Տ Ո Ց*

§ 9

Վերևում քննեցինք այն հարցը, թե ո՞ւր էր գտնվում Հոռոփանոս, Սամոսի՝ մեջ ըստ խորենացու, թե Սամուսատ ըստ Կորյունի. բայց այս քննությունը կապ չունի հայերեն գրերի գյուտի հետ: Հայերեն գրերի գյուտի տեղը այնպես պարզ կերպով հիշված է Կորյունի մեջ, որ զարմանում ենք, թե ի՞նչպես նոր քննիչները սրա վրա տարակարծիք են: Ստ. Նազարյան («Հիստորիա», 1860 թ., էջ 240) չի կարողանում որոշել Ամի՞դ թե Նդեսիա: Իսկ երբ Իս. Հարությունյան («Հայոց գիրը», էջ 360—367) առանձին մի գլուխ է նվիրում հայերեն գրերի գյուտի տեղը որոշելու համար և զանազան տեղեր թափառելուց հետո, վերջապես Սամոսատն է հարմար գտնում, անշուշտ Կորյունի խոսքերը լավ չհասկանալուց է: Բայց այսպե՞ս պիտի վարվեին նաև մյուսները: Միայն երբ և թյուրիմացության գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն կույր վստահությունն է, որ ունեն շատեր խորենացու նկատմամբ: Արդարև, խորենացին ինքը ամենից առաջ խաթարելով Կորյունի պատմությունը, Մեսրոպին տանում է Սամոս կղզին և այնտեղ տեսիլքի մեջ գրերը գտնել տալուց հետո՝ ներկայացնում է Հոռոփանոսին, այս արտագրիչին ընծայելով վերջնական հեղինակությունը:

Բայց, ինչպես նախորդ քննություններից գիտենք, Մեսրոպ Հոռոփանոսին գտնելուց շատ առաջ գտած էր արդեն հայերեն գրերը և ամեն ինչ վերջացրած: Կորյունի «անտի ի Սամուսատական քաղաքն գտմարէր» խոս-

քը ջանացինք ցույց տալ, թե վերաբերում է Մեսրոպի աշակերտներին և ո՛չ թե Մեսրոպին: Բայց մինչև իսկ եթե այս խոսքը Մեսրոպին վերաբերած լիներ, «գտմարէր» պատրաստվում էր» ձևը թույլ չի տալիս ընդունել, թե Մեսրոպ հեռացել էր այն քաղաքից, ուր գտնվում էր (Նդեսիա): Հետևաբար Կորյունի հաջորդ պատմությունները, Մեսրոպի աշխատանքները, աստվածային օգնությունը և գրերի գյուտը, բոլորն էլ տեղի են ունեցած նույն Նդեսիա քաղաքում: Այս բանը ցույց է տալիս նաև Կորյուն երրորդ անգամ, երբ գրերի գյուտը պատմել վերջացնելուց հետո՝ ասում է. «Եւ ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց, հանդերձ օգնականօք իւրովք իջանէր ի քաղաքն Սամոսատացոց» — այն սուրբ եպիսկոպոսներն են Բաբելաս և Ակակիոս, և Մեսրոպի թողած քաղաքն է Նդեսիա:

Մարկվարտ էլ (էջ 26—29) ուրիշ սխալի մեջ է ընկնում: Լավ չհասկանալով Կորյունի պատմությունը և շփոթվելով այն բանից, որ Կորյուն նույն հատվածում երկու անգամ ասում է, թե Մեսրոպ գնաց Սամուսատ (անտի ի Սամուսատական քաղաքն գտմարէր... իջանէր ի քաղաքն Սամոսատացոց), կարծում է, թե Կորյուն «գրերի գյուտի մասին պայծառ գաղափար չունի», թե այս մասին «երկու տարբեր տեղեկություններ էր ստացել, որոնք անհամար կերպով կպցրել է իրար»: Այս մտածությամբ, Մարկվարտ Կորյունի երկու էջը՝ սկսած «Իբրև ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրքն...», մինչև «հանդերձ ուսուցանելով մանկունս գրիչս նմին դպրութեան», կտրատում է երկու մասի, այն ձևով, որ մեկի մեջ մտնում է մի Սամուսատը, մյուսի մեջ՝ մյուս Սամուս-

* Շարունակված ամսագրի 1954 թվականի № № XI-ից և XII-ից և 1955 թվականի № № I-ից, II-ից և III-ից:

սատր: Այսպիսով երկուսի էլ ընդհանուր եղբայրացությունը այն է լինում, որ գրեթե հնարվեցին Մամուսատում: Բայց դա սխալ է: Կորյունի համար չի կարելի ասել, թե նա պայծառ գաղափար ունեցրեց գյուտի մասին, որովհետև Մեսրոպի աշակերտ, դեպքերին ակնհայտ է, ով գիտե քանի՜ անգամ լսել էր Մեսրոպի պատմածները իր համորոգության մասին, կամ եթե Մեսրոպը չէ՝ իր դասընկերները Հովհանից ու Հովսեփից և շատ պայծառ գաղափար ունեցողներ իր գյուտի բոլոր հանգամանքների մասին: Իսկ եթե մի րոպե ենթադրենք էլ, թե այսինչ կամ այնինչ կետը չգիտեիր, դասընկերներից կիմանար: Սխալ է նույնպես ա՛յն՝ թե Կորյուն երկու տարբեր տեղեկություն էր ձեռք բերել գրեթե գյուտի մասին: Ուղղորդ կարող է բանալ Մարկվարտի 26—29 էջերը և կարդալ երկու տարբեր սյունակներով դրված տեղեկությունները և պիտի տեսնի, որ այդ երկուսը ո՛չ թե տարբեր բաներ են, այլ միմյանց շարունակություն են կազմում և իրար են լրացնում: Տարբեր տեղեկություններ լինելու համար տարբեր բաներ պատմած պիտի լինեին: Բայց այդ երկուսի մեջ ո՛չ մի հակասական բան չկա և երկուսն էլ պատմում են Մեսրոպի արածները Եղեփայտում և այնտեղից էլ Մամուսատ գնալը: Ընդհակառակը, անհասկանալի է դառնում պատմությունը, երբ այսպես երկուսի է բաժանվում և միմյանց միջև եղած կապը կտրվում է: Մարկվարտ ճիշտ պիտի ըմբռնեն իրերը և այս ավելորդ կտրատման կարիք չպիտի զգար, եթե մի քիչ ավելի խորհրդածոք գումարել բառի իմաստի վրա: Մարկվարտի նման Ակինյանն էլ («Հանդես ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 515—516) խորտնում է այն բանից, որ Կորյունը երկու անգամ է հիշում Մամուսատը և նրանից խուսափելու համար ուրիշ անպատեհության մեջ ընկնում: Նա սրբագրում է Մամուսատական բառը և դարձնում Մամուսատական: Այսպիսով Մեսրոպին տանում է Մամուստիա քաղաքը (Կիլիկիա), ներկայացնում Թեոդոսոս եպիսկոպոսին, որի խորհուրդներով և օգնությամբ Մեսրոպ հնարում է հայերեն գրերը, հետո իջնում Մամուսատ՝ Հռոմփանոսի մոտ: Այսպիսով հայերեն գրերի գյուտի վայրը դառնում է ո՛չ Եղեփայտ, ո՛չ Մամուսատ, այլ Մամուստիա (Կիլիկիա): Ակինյան ասում է, թե Կորյուն դիտմամբ չի հիշել Թեոդոսոսի անունը, որովհետև ավելի ուշ նա նեստորական դարձած լինելով՝ նրա անունը խոսելի էր:

Ահա այն անտեղությունները, որ ծագում են այս սրբագրությունից.

1) Կորյուն պատմում է, թե Մեսրոպ

դնաց Ամիդ. և Եղեփայտ. այստեղ իր աշակերտներին երկուսի բաժանեց, մի խումբը դրավ ասորոց դպրոցը (Եղեփայտ, որ էր) և մյուսը ուղարկեց (գումարել) Մամուսատ: Ակինյան գումարել բայը չեղադրեց մտքով առնելով՝ Մեսրոպի համար է հասկանում. այս դեպքում և նորա բառերը անտեղի են դառնում: Իսկ եթե վերցնենք ներգործական (ուղարկեց), շատ հարմար են գալիս:

2) Աշակերտների առաջին խումբը պահեց Եղեփայտ, իսկ երկրորդ խումբը եթե Մամուսատ ուղարկեց ո՛ւր ուղարկեց: Ակինյան իրանից ավելացնում է «Մամիդ». ո՛վ իրավունք տվեց այս կամայական հավելվածն անելու:

3) Բայց Մեսրոպ և աշակերտները, ըստ Կորյունի, Եղեփայտում էին, երբ բաժանումը և առաքումը եղավ. ուրեմն Մեսրոպ աշակերտների երկրորդ խումբը նորից հետ ուղարկեց Ամիդ, որտեղից մեկնել էին: Զե՛ր կարող Մեսրոպ Ամիդում եղած ժամանակ խումբը բաժանել և պահել այնտեղ. ի՞նչ կարիք կար Եղեփայտ տանելու և այնտեղից նորից հետ ուղարկելու:

4) Ակինյան ասում է, թե բաժանումը «հավանորեն ճանապարհին» եղավ. սրանով շատ ծիծաղելի դրույթն է մեջ է դնում Մեսրոպին: Երևակայեցեք նրանց, որ Ամիդից գնում են Եղեփայտ: Հանկարծ ճանապարհին Մեսրոպ կանգնեցնում է աշակերտներին, բաժանում նրանց երկուսի, մի մասը հետ ուղարկում Ամիդ, մյուս մասը հետը տանում Եղեփայտ:

5) Ակինյան ասում է, թե Կորյուն պիտի ասեր «ի Մամուսատացոց քաղաքն» (ինչպես ասում է երկրորդ անգամին) և ո՛չ թե «ի Մամուսատական քաղաքն»: Եթե այդպես է, ուրեմն և չպիտի ասեր «Մամուսատական»: Կորյուն երկու ձևերն էլ դորձածում է (հմմտ. «Կոստանդինական քաղաքն», էջ 27 և 33):

6) «Եւ ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց»... ի՞նչ եպիսկոպոսներ են սրանք: Կորյուն այն սովորությունն ունի, որ երբ Մեսրոպին տանում է մի քաղաք, նախ ծանոթացնում է նույն քաղաքի եպիսկոպոսի հետ, մեկնելու ժամանակ էլ նրանից հրաժեշտ է առնում: Այսպես Ամիդ, Եղեփայտ, Մամուսատ, Վրաստան, Աղվանք, Պոլիս, Նույնիսկ Մելիտինա: Իսկ այստեղ՝ Մամուստիայի եպիսկոպոսներին հետ ծանոթացում չկա, բայց հրաժեշտ կա. որով և Եղեփայտի եպիսկոպոսների հրաժեշտը շնջվում է:

7) Ակինյան հրաժեշտ տված այն եպիսկոպոսների համար ասում է, թե «հավանորեն Կիլիկիոս եպիսկոպոսները կակնարկեն, որոնց հանդիպած է ճանապարհին, դիտարկելով հանդիմաններու մեջ»: Զե՛ր է առել մեկ Ակինյանը...

8) Եթե Մամեստիա քաղաքը հիշված լինեի Կորյունի մեջ, անկարելի է, որ Խորենացին չհիշատակեր իր պատմության մեջ, նա՛, որ քաղաք է որոնում ման ածելու համար Մեսրոպին մինչև Սամոս:

Այսպիսով կընջվի եկամուտ Մամեստիան և հայերեն գրերի վայրը նորից կմնա Եդեսիա:

Այստեղ գուցե առարկվի, որ եթե Մեսրոպ Եդեսիայում արդեն գտավ հայերեն գրերը, հապա ինչո՞ւ նույն միջոցին իսկ չներկայացրեց եպիսկոպոսներին և Սամուսատից դարձին միայն «առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրն աստուածատուր»: Բայց սրա պատասխանը շատ պարզ է: Մեսրոպի առաջին անգամ կազմած ցուցակը անգեղարվեստական հասարակ մի բան էր և անարժան՝ ներկայացնելու եպիսկոպոսներին: Իսկ երբ Հռուփանոս գեղագրեց այն գրերը և պատրաստեց վայելուչ մի պնակիտ, այն ժամանակ Մեսրոպ արժանի տեսավ մատուցանելու եպիսկոպոսներին: Պետք է ավելացնել, թե Մեսրոպ պնակիտի հետ ցույց տվեց նրանց նաև Առակաց գրքի հայերեն թարգմանությունը, որ իր գյուտի արժանավորությունը միակ գրավականն էր. ապա թե ոչ, ի՞նչ մեծ բան էր անշուշտ տառերի մի ցուցակ:

§ 10

Վերջացնելուց հետո Խորենացու ընծայած տարբերությունների քննությունը, անցնենք մյուս պատմագիրներին, որոնք շատ ավելի համառոտ լինելով՝ թվով էլ նվազ տարբերություններ են պարունակում:

Փոքր-Կորյուն այնպես է սեղմում և կլորձատում դեպքերը, որ մեր երկու գլուխներում (երրորդ և չորրորդ) պատմածները ճիշտ իր երկու փոքրիկ էջերում ամփոփելով՝ անձանալ մի բանի է վերածում: Առանց պատմելու համագումար ժողովը, որ տեղի ունեցավ գրերի գյուտին նպաստելու համար, Վռամշապուհ թագավորին տալիս է «նախանձայոյզ լինել» (այսինքն եռանդով հարել) այս գործին և Սահակի հետ միանալով՝ Մեսրոպին իր աշակերտներով միասին ուղարկում է Ասորոց Միջագետքը: Մեսրոպ ման է գալիս բոլոր այն քաղաքները, ուր լսում է, որ հռչակավոր մի իմաստուն կա. «Եւ երթեալ նորա խուզէր ուր ուրեք իմաստասիրաց համբաւէր գիտութիւն» (էջ 9): Մի օր էլ պատահաբար հանդիպում է Դանիել անուն ասորի առաքինի մի եպիսկոպոսի, որ հայտնում է, թե կարող է ցույց տալ իր ցանկացած գրերը: Բայց «երկար աշխատություններից, քննություններից և ուսումնասիրություններից հետո», Մեսրոպ անհույս է մնում Դանիելից, որովհետև նրա գրերը հայերեն բառերն ամբողջ չէին կարող ներկա-

յացնել: Այն ժամանակ դիմում է Աստուծուն և Խորենացու տեսիլքով գտնում է հայերեն տառերը, որ ձևել է տալիս Ռուփինոսին (=Հռուփանոս)՝ Սամոսի մեջ:

Ինչպես տեսնում ենք, Փոքր-Կորյունի մեջ ո՛չ միայն Վռամշապուհի տեղեկությունը և Վահրիճի ու Հաբելի մասնակցությունն է հապավված, այլև Դանիելի կարևոր մասնակցությունը, Դանիելյան նշանագրերի երկամյա գործածությունն ու խափանումը, Մեսրոպի ճամբորդությունը Ամիդ, Եդեսիա և Սամուսատ, և վերջապես իր աշխատանքները Եդեսիայում: Այս բոլորը մի հետին գորդի չափազանց համառոտախոսության անճարակ արդյունքը լինելով՝ չենք ուզում ավելի ևս ծանրանալ այստեղ:

§ 11

Ավելի տարօրինակ է Փարպեցին, ուր ամբողջ մեր ներկա չորրորդ գլխի նյութը և ոչ իսկ մի տառով չի նշանակված: Ըստ Փարպեցու, Դանիելյան նշանագրերն են սկիզբ և վերջ ամեն բանի: Երբ Հաբել քահանան բերավ այն գրերը, Մեսրոպ և Սահակ ուրախությամբ ընդունեցին և դրին գործածության. Սահակ և սրա նշանակած չորս հունագետ քահանաները (Հովհան Եկեղեցացացի, Հովսեփ Պաղնացի, Տեր Խորձենացի և Մուշե Տարոնացի) լրացրին այն գրերի պակասությունը հունարենի միջոցով և Մեսրոպին սովորեցնելով, եղան հիմնադիր հայ այբուբենի: Ահավասիկ Փարպեցու ամբողջ պատմածը՝ իր բառերով. «Իսկ արքային Հայոց սուրբ կաթողիկոսան Սահակա և երանելեան Մաշթոցի ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբէլէ՝ ուրախ լինէին: Եւ այսպէս դիպեալ գիտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշթոց, յերկրելով վնա սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ, դիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրենոյս և հեգենային ուղղաձայնութեան, տալով նմա օգնականս և այլ արս բանիբունս և մտացիս ի քահանայիցն Հայոց, որք էին սակաւ մի և նոքա, որպէս երանելին Մաշթոց, մերձաւորեալք ի յունարէն հոգենայսն. որում առաջնոյն անուն էր Յոհան՝ ի գաւառէն Եկեղեցաց, և երկրորդին Յովսէփ՝ ի Պաղանական տանէն, և երրորդին Տէր՝ ի Խորձենոյ, և չորրորդին Մուշէ՝ ի Տարօնոյ: Որոց օգնելով զօրէր երանելին Մաշթոց, հանդիպեցուցանէր զհայերէն աթութայսն ըստ կարգման սիլովբայիցն Յունաց, ստէպ հարցմամբ և ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակայ զաթութայիցն գաղափար, ըստ անասյթաբութեան յունին: Վասն զի ոչ լինէին բաւական ի վճարել անսխալ ուղղակի՝ առանց առաջնորդելոյ նոցա սրբոյ հայրապետին Սահակայ, որ յոյժ

առկեցան անցուցանելու վարժիւր դրազում գիտնովքն Յունաց, եղեալ կատարելապէս հմուտ երգողական տաղիցն և հռետորական յորդասաց յայտնարանութեան. ևս առաւել տեղեկացեալ փիլիսոփայական արուեստիցն ցուցանիւր» (Փարպեցի, էջ 39—42):

Սրա հետ միացնելով նաև այն խոսքերը, որ Փարպեցին դնում է Սահակի բերանը (տե՛ս վերը գլուխ երրորդ, § 6), կտեսնենք, թե չափազանց նվաստացած է այն երևելի անձի արժանիքը, որ մեր հայ մատենագրութեան հայրն ենք ճանաչում: Եւ արդարեւ, ի՞նչ է մնում Մեսրոպին, եթե հայկական նշանագրերը Դանիելի ուղարկած գրերն են, որոնց թերույթներն էլ Սահակ և այն շորս քահանաներն են լրացրել: «Այսպիսով բաժական մեծ փոփոխութեան է ենթարկվում հայ գրերի գլուխի պատմությունը, — ասում է Միքայան («Արարատ», 1901 թ., էջ 547), — ավելանում է Դանիելի բաժինը, պակասում է Մաշթոցինը, որ լավ կշռված բառերով արտահայտում է Ղազարը՝ «և այսպէս դիպեալ գիտի նշանագրացն և այլն»: Բայց թե մի Ղազարի ընդհակառակը չկշռված խոսքերը ամենին բաժական չեն այսպիսի մի ստորացում: Գասցնելու Մեսրոպին՝ հայտնի է ամենքին, որ գիտեն, թե ի՞նչ է պատմական քննադատությունը:

Ղազարի այս հատվածների քննությամբ ու հերքումով մանրամասն զբաղվել է Գրիգոր Խալաթյան, «Ղազար Փարպեցի և գործք նորին» (էջ 66—73): Այս գրքի ինչ-ինչ մասերը թեև այժմ հնացած են Ղազարի հայտնի հատվածի հապավմամբ և Խորենացու ժամանակի հետնությամբ, բայց ընդհանուրը մնում է միշտ նույնքան ուժեղ և նույնքան փաստական, ինչքան էր իր նոր գրված ժամանակ:

Խալաթյանի հերքումը հետևյալ փաստերի վրա է կայանում համառոտիվ.

ա) Կորյուն լինելով Մեսրոպի կենսագրության լիակատար աղբյուրը, իսկ Ղազար ո՛չ աշակերտ և ո՛չ իսկ ժամանակակից, բնական է, թե առաջինի տված տեղեկություններն ավելի վավերական են. Ղազար քաղում է Կորյունից, և եթե Կորյունի համար գրերի գլուխը այնքան էլ հեշտ բան չէր, ինչպես Ղազարն է կարծում, և եթե այս գործի մեծագույնն և գրեթե միակ բաժինը Մեսրոպին է տրվում Կորյունի մեջ, անշուշտ այս է միայն ճշմարիտ:

բ) Որտեղից է առնում Ղազար այն տեղեկությունը, թե Սահակ սովորեցրեց, առաջնորդեց և գլուխահար ճանապարհ ցույց տվեց Մեսրոպին, կամ թե այն շորս քահանաների օգնությամբ կարողացավ Մեսրոպ այսպիսի գրերը, եթե ուրիշ աղբյուրներ այսպիսի բան չեն հիշում:

գ) Մեսրոպին նվաստացնելու ջանքը անշուշտ Ղազար գործ է դնում բարձրացնելու համար Սահակի արժանիքը, որ այսպիսի ներբողյանի կարիք չունի բարեբախտարար:

դ) Եթե այսպես հեշտ և ոչինչ բան էր գրերի գլուխը, ինչպես Ղազար ասել է տալիս Սահակին, ի՞նչ պետք կար համագումար ժողովի, երկար ճամբորդություն, քաղաքից քաղաք թափառելու և «բազում աշխատութեանց». մի անգամից Սահակ կհնարեր, վերջացավ գնաց:

Այս շորս առարկությանց վրա մեր կողմից ավելացնում ենք և հետևյալ երեքը.

ե) Ղազար (էջ 33) Մեսրոպի համար ասում է, թե մանկության ժամանակ սովորել էր հույն լեզուն. «ի տիս մանկութեան իւրոյ ուսեալ դպրութիւն դոյն». ուսեալ բառը և հետո էլ Մեսրոպի քարտուղարը լինելու հանգամանքը ցույց են տալիս, թե անշուշտ բավական հունարեն գիտեր Մեսրոպ, այնքան, որ Հռոմիկոսի, Ակակիոսի և վերջին էլ հունաց կայսեր հետ հարաբերության մտնելու ժամանակ թարգմանի կարիք չէր ունեցած: Նույնպես, ըստ Կորյունի, Մեսրոպ Հունահայաստանի քարոզության ժամանակ հավաքեց բազմաթիվ հույն հայրերի գրքերը. «և բազում շնորհագիր մատեանս զհարցն եկեղեցւոյ ստացեալ»: Եթե այս գրքերը հավաքեց Մեսրոպ, անշուշտ ո՛չ թե մեջի պատկերները նայելու համար էր, այլ կարդալու և իր քարոզության նյութ գտնելու համար, ինչպես որ Կորյուն էլ ասում է, թե այդ գրքերով «ծովացուցանել զվարդապետութեանն զխորութիւն»: Արդ՝ տարօրինակ չէ՞, երբ Մեսրոպի նախապես խոստովանված այս աներկբայելի հունագիտությունը հետո դառնում է միայն հունարեն տառերը մի քիչ ճանաչելու պես մի բան լինելը. Ղազարի բառերով՝ «որք էին սակաւ մի և նոքա որպէս երանելին Մաշթոց մեծաւորեալ ի յունարէն հեգենայան»:

զ) Մեսրոպին իբրև օգնական նշանակված շորս անձերից երկուսը (Հովհան Եկեղեցացի և Հովսեփ Պաղնացի) ըստ Կորյունի (էջ 10) Մեսրոպի աշակերտներն էին և տարօրինակ չէ՞, որ սրանք են սովորեցնում Մեսրոպին գրերի հարմարությունը:

է) Ղազար գրերի գլուխը համար ասում է, թե սովորել է Կորյունից՝ քանի-քանի անգամներ կարդալով նրա գիրքը. «Եւ զայս թէ կամիցի ոք գիտել հաւաստեալ ի պատմութենէ գրոց առն ցանկալի Կորեան, աշակերտի նորին երանելոյն Մաշտոցի, կարդացեալ տեղեկացի զվարս կենաց նորա և զիւր հայերէն նշանագրացն, թէ ե՛րբ կամ ո՛ւր և կամ յո՛յր ուրուք ձեռն գտանէ, թագաւորին Հայոց Վռամշապհոյ ջերմեռանդն խնդրելով... Զոր կարգեաց գրելով նշմարտապէս

§ 12

յառաջագրեալ այրն հոգեւոր Կորին, ուստի և մեր բազում անգամ կարդալով տեղեկացեալ հաւաստեալ (Փարպեցի, էջ 35): Եթե Ղազար Կորյունից է սովորել և Կորյուն ճշմարտապէս է գրել, ուստի պիտի ասենք, թե Ղազար լավ չի սովորել:

Իր փաստաբանութիւններից հետո, Խալաթյան նկատի ունենալով. Ղազարի առաջաբանական մի քանի խոսքերը, որով Ղազար ցույց է տալիս պատմագրի պարտականութիւնները, ինչպես «չլաւելով զանեղեալսն՝ յընդունայն աճմունս բանից, չնուազեցուցանել զեղեալսն և կարճակտուր պատմել, բանիւք անփութութեամբ. այլ զբնան ողջախոհ զգուշութեամբ բերել ի յայտնութիւն...» (էջ 17), երկրորդ՝ նկատի ունենալով այն հակասութիւնները, որ կան Ղազարի պատմութեան և էջ 39—41 (այժմ արդեն անգոյ) հատվածի մեջ, հետեւնում է, թե չէր կարող Ղազար այնպես աղճատել պատմութիւնը. ուստի և ենթադրում է, թե հետին գրիչներ խաթարել են այն: Խալաթյանի կարծիքը, ինչպես ցույց տվինք, փառավորապէս ստուգվեց, բայց դժբախտաբար ա՛յնպէս, որ Ղազարի անհեթեթութիւնները պարունակող մասը ավելի հարազատ դարձավ, իսկ ճիշտ երեցածները ջնջվեցին: Բայց սրանով ո՛չ թե վերի փաստերն էլ ջնջվեցին, այլ միայն երկու հատվածների միջև հակասութիւն կազմող մասը: Ընդհակառակը վերի յոթը փաստերի վրա ավելացավ նոր ու երեքի մի փաստ, այն է Մեսրոպի ճանապարհորդութեանց, Եղեւսիայում կատարված աշխատանքի և Հռուփանոսի փոքր մասնակցութեան ջնջումը և Դանիելի բարձրացումը: Այս պարագաները բացարձակորեն հակասելով պատմութեան, բացարձակապէս ցույց են տալիս, թե սխալ են Ղազարի տված տեղեկութիւնները:

Ղազարի տված տեղեկութիւններից օգտուված է նաև Ասողիկ, որ իր համառոտութեան մեջ անգամ իր աղբյուրը մատնանշում է: Ահա իր բառերը. «Մաշտոցն երանելի... ի ձեռն Վռամշապուհոյ և մեծի հայրապետին Սահակայ Դանիէլեան նշանագրօք զդպրութիւն ըստ հայումս յօրինէր ընկեթօք ոմամբք, տուելովք նմա ի Սահակայ»: Բայց ինքն էլ եկատելով մի այսպիսի պատմութեան անհարմարութիւնը, իսկույն ավելացնում է սրա մոտ. «Յետ որոյ դարձեալ ևս ի վեցերորդումն նորին Վռամշապուհոյ... վերստին աստուածատուր նշանագրօք զնոյնս յեղանակեալ յօրինէր, որովք և դպրութիւնք և գիրք աստուածաշունչք ուղղեալ թարգմանին, որպէս պատմեն և Կորին և Ղազար» (էջ 74):

Փարպեցու հարցով զրադված է նաև Իս. Հարությունյան («Հայոց գիրք», դոկ. ԺԲ): Հեղինակը նպատակ ունի հերքել այն պատճառաբանութիւնները, որ մեջ է բերում Խալաթյան, և ապացուցել, թե Փարպեցին այս մասերի մեջ ավելի ճշմարտախոս է բան Կորյուն և Խորենացի: Ահա վասիկ իր տրամաբանութեան ընթացքը.

ա) Կորյուն, անմիջական աշակերտ Մեսրոպի, ոգևորված իր վարդապետի անձով և գործով, ավելորդ չափազանցութեան է հասցնում այս սուրբ անձի գործը. մինչդեռ Փարպեցին, ավելի հեռու և շեղօք անձ, պատմում է ճիշտ չափավորութեամբ և քննադատական ոգով: Եթե սրա մեջ կան մասեր, որ հակասում են Կորյունին կամ չկան նրա մեջ, դա չի նշանակում, թե սուտ են կամ ինքնահանար, այլ քաղված են Սահակի և Մեսրոպի ժամանակակից անձերի պատմութիւնից: Եթե Փարպեցին պետք է ամբողջովին յուր նախորդների ասածները բաւացի հառաջ բերեր յուր պատմութեան մեջ, այլևս ի՞նչ հարկ կար գրելու. աղբյուրը մատնացուց կաներ և այդչափ բավական կլիներ:

բ) Երբ Մեսրոպ Սահակին դիմելով առաջին անգամ, հայտնեց հայերեն գրեր հնարելու մտադրութիւնը, ըստ Փարպեցու, Սահակ պատասխանեց, թե այդ գործը շատ հեշտ է, ուր որ Մեսրոպ նեղութիւն կրէ, ինք կարող է լրացնել առանց դժվարութեան: Ցարութիւնյան մտածում է, թե տարօրինակ չի թվի այս պատասխանը, երբ նկատենք, որ Սահակ գիտեր, թե կան Դանիելյան նշանագրերը, որոնց մասին լսել էր Վռամշապուհից և մտածում էր նրանցով լրացնել ամեն բան: Անշուշտ Սահակ չէր կարող նախապէս գուշակել, թե այդ գրերը չպիտի հարմարեն հայերենին:

գ) Մինչդեռ Կորյուն և Խորենացի պատմում են, թե Մեսրոպ իր ճամբորդութեան ժամանակ թարգմանած էր Հին և Նոր Կտակարանները, Փարպեցին գրում է, թե Մեսրոպ և իր ընկերները չէին համարձակվում բնավ այսպիսի մի գործի ձեռնարկել, որովհետև հունարենի տեղյակ չէին: Այս կետում անշուշտ Փարպեցին ունի իրավունք, քանի որ Մեսրոպ չէր կարող այդչափ կարճ ժամանակում և առանց կաթողիկոսից հավանութիւն ստանալու՝ թարգմանել Ս. Գիրքը: Զարմանալի չէ լսել, թե Մեսրոպ և իր ընկերները լավ տեղյակ չէին հունարենի, քանի որ Խորենացին էլ պատմում է (Գ, կա), թե Սահակի և Մեսրոպի անհմտութեան պատճառով Ս. Գրքի վերջին թարգմանութիւնը

նույնպես «ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր», որի համար խորհնացին ուղարկվեց Աղեքսանդրիա, այնտեղ կրթվելով վերադառնալու և թարգմանութեան թեթովությունները լրացնելու:

դ) Գրերի գլուտը այնպիսի մեծ գործ էր, որ կարելի չէ վերագրել միայն Մեսրոպին. «կատարված պատմական նշանավոր իրողությունը մի անձի ուժից վեր գործ էր»:

ե) Սահակ կաթողիկոս էր և Հայ Եկեղեցու պետը. մինչդեռ Մեսրոպ պարզ մի վարդապետ էր և չէր կարող առանց իր պետի հրամանի գործել:

զ) Սահակ կարող էր Մեսրոպին գործակից, մինչև իսկ առաջնորդ լինել, որովհետև ընտիր կրթություն էր ստացած Հունաստանում. մինչդեռ Մեսրոպ Հայաստանում էր սովորած:

Այս բոլոր պատճառարանությունները այնքան թույլ, այնքան անարժեք են, որ ամենևին պետք չկար նշանակություն տալու նրանց, եթե մտադրված լինեինք Մեսրոպի ամբողջական և լիակատար կենսագրությունը պատրաստելու:

ա) Եթե Փարպեցին սխալ կամ չափազանցյալ գտած լինեիր Կորյունին, ինչպես կարող էր ընթերցողին ուղարկել նրան, տեղեկանալու համար գրերի գլուտի բոլոր հանգամանքները, և կոչել նրան «այս ցանկալի», «գիտել հաւաստեալ», «գրելով ճշմարտապէս»:

բ) Եթե Սահակ Դանիելյան գրերն ուներ ի նկատի, ինչ պետք կար չորս օգնականների և իր օգնության. Մեսրոպին կուղարկեիր Դանիելի մոտ և ամեն բան կվերջանար. և դարմանալի է, որ Դանիելյան գրերն ստանալուց և Սահակի «կարգադրություն»ից հետո էլ այն չորս օգնականները մնում են, որոնց կարոտ է Մեսրոպ՝ գրերը դասավորելու համար:

գ) Կտակարանների թարգմանությունը խորհնացու սխալ տեղեկությունն է միայն, որի վրա ամենևին կարիք չկա հիմնվելու. Մեսրոպ թարգմանեց միայն Առակաց գիրքը. բայց այսքանն էլ բավական է ցույց տալու համար, թե հունարեն գիտեիր, իսկ Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանության թերություններն ու խորհնացու ճամբորդությունը այնպիսի երեւակայական բաներ են, որոնց ո՛չ մի լուրջ բանասեր հավատ չի ընծայում:

դ—զ) Իրոք, որ գրերի գլուտը մեծ գործ էր և շատեր մասնակցեցին նրան՝ ավելի կամ նվազ չափով. բայց մեծագույն դերը ընկնում է Մեսրոպին, ինչպես որ թարգմանության գործի մեջ էլ թեև շատեր մասնակցություն ունեցան, բայց մեծագույն դերը ընկնում է Սահակին: Սահակի հայրապետ և Մեսրոպից ավելի բարձր լինելը, ինչպես և կրթությունը Հունաստանում (և ո՛չ թե Հայաստանում) ստացած լինելը ամենևին չեն խանդարում, որ Մեսրոպ լինեիր ավելի մտածող, բանիմաց ու հնարագետ, առաջին անգամ ինքը մտածեիր հայերեն գրեր հնարելու կարիքը և վերջապես իր ուժերով դուրս բերեիր այդ գեղեցիկ գործը:

Խալաթյանի և Իս. Հարությունյանի միջին տեղն է բռնում Սարգսյան («Բազմավէպ», 1889 թ., էջ 36), որ Փարպեցու ասածները հաշտեցնելու համար Կորյունի ասածների հետ, ենթադրում է, թե Մեսրոպ հնարեց տառերի ձևը, իսկ Սահակ այդ տառերը շարեց հունարենի շարքով: Ի՛նչ մեծ գործունեություն, Սահակի համար... բայց անմիտ է նաև այս կարկատանը, որովհետև նախ՝ Կորյուն ասում է, թե Մեսրոպ շարեց տառերը և երկրորդ՝ Փարպեցին շատ ավելի մեծ բաներ է վերագրում Սահակին, քան տառերը շարելը:

Ամենից ուժեղն է Մարկվարտ («Պատմություն հայ նշանագրերու», էջ 35), որ Ղազարի այս պատմությունը հետևյալ ձևով է որակում. «Մաշթոցի ասորիք՝ այսինքն Միջագետք ուղեգնացությունը ու հարակից պարագաները կլուծ Ղազար ամբողջովին: Այս՝ դիտումնավոր փոփոխություն մըն է, որ կապ ունի հարկավ Ղազարա ցույց տված այն չափազանց ջանքին հետ, որով ո՛չ միայն Ս. Գրոց թարգմանության, այլ նաև նույնիսկ հայ գրերու կազմակերպության գլխավոր արդյունքը կդիտե վերագրել Սահակա, որով հափշտակված է—այս պատճառով ալ, ինչպես բնական է, դեպքիս հանդիսավայրը հարկ է փոխադրել Հայաստան— և կողոպտել Մաշթոցեն փառաց պսակը, որուն արդյամբք արժանացած էր: Ղազար արժանի է սաստիկ կշտամբանաց այս փորձին համար, զոր պետք ենք իրրե պատմական անպատկառ խարդախություն մը մատնանիշ ընել. բարեբախտարար այս փորձը Կորյան տված հարազատ տեղեկության պահված ըլլալուն շնորհիվ ի դերե ելած է»:

(Շ ա Ր ու Ն ա կ ե լ ի)